

Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi
Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization
timad
Cilt / Volume: 15 - Sayı / Issue: 30 - Yıl / Year: 2020
Mart/March - Yaz / Summer

ISSN: 1306-4223

**Zencari Kervansarayı ve Eyyûbîler'in Dımaşk
Kolu Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın Politikaları**

*The Caravansarai Zancari and the Politics of Eyyubid's Damascus Branch Ruler al-
Malik al-Ashraf*

Mahmut Recep KELEŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı
Assist. Prof. Dr., Tekirdag Namik Kemal University, Faculty of Arts and
Sciences, History Department, Medieval History
mrkeles@nku.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0002-5955-226X>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 20 Aralık / December 2019

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 30, Sayfa / Pages: 171-191

Atf / Cite as: Keleş, M.R. (2020), Zencari Kervansarayı ve Eyyûbîler'in Dımaşk Kolu Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın Politikaları [*The Caravansarai Zancari and the Politics of Eyyubid's Damascus Branch Ruler al-Malik al-Ashraf*]. Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi-*Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization*, 15/30 (Mart -March): 171-191

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./ This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Zencari Kervansarayı ve Eyyûbiler'in Dımaşk Kolu Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın Politikaları

Öz

Eyyubiler dönemi Suriye'deki yöneticiler askeri başarılarının yanı sıra kültürel hayatın gelişmesi için çaba göstermişler ve buna yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Dımaşk Eyyubi Meliki el-Melikü'l-Eşref Musâ hüküm sürdüğü şehirlerde pek çok eser yaptırmıştır. Bunlar arasında Urfa'da Halilürrahman, Dımaşk'ta Cerrâh ve Tövbe camilerinin yanı sıra Gaziantep'te de Eşrefiyye Medresesi'ni inşa ettirmiştir. Han ve kervansaray gibi yapılar farklı amaçlarda kullanılmıştır. Bu bakımdan Zencari Kervansarayı camiye çevrilmeden önce eğlence merkezi olarak işlev görmüştür. Şam kalesinin dışında yer alan Zencari Kervansarayı'nda kumar oynanması, içki içilmesi ve fuhuş yapılması nedeniyle halk çok muzdarip olmuştur. Burası merkezden uzak bile olsa Şam halkının tepkisini çekmiş ve yıkılması için sultan el-Melikü'l-Eşref'e başvurulmuştur. Sultan halkın ve ulemanın bu isteklerini göz ardı etmemiş, hanın sahiplerine büyük miktarda paralar verip satın almış ve yıktırarak büyük bir cami inşa ettirmiştir. Eyyubiler döneminde yaptırılan bu cami Ukaybe, Eşrefiyye ve Küçük Emevi Camii olarak isimlendirilse de kaynakların çoğunda Tövbe Cami olarak geçmektedir. Tövbe Cami Eyyubiler'den günümüze kadar ilim ve irfan merkezi olarak kullanılmaya devam etmektedir. Ayrıca bu camide görev almış olan imam, hatip ve müezzin gibi görevliler dönemin en önemli âlimleri arasından seçilmeye özen gösterilmiştir. Makalede Dımaşk'taki hâkimiyetini sürdürmek isteyen el-Eşref'in kültürel faaliyetlerini tahlil ederek, Eyyubilerin sosyal ve siyasi faaliyetlerine geniş bir pencereden bakmak ve sonuçları değerlendirmek amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Eyyubiler, Kervansaray, El-melikü'l-Eşref, Emir Zencari, Tövbe Cami.

The Caravansarai Zencari and the Politics of Ayyubid's Damascus Branch Ruler al-Malik al-Ashraf

Abstarct

The rulers at the Ayyubi's periods in Syria, as well as their military achievements, have made efforts for the development of cultural life and engaged in activities for them. The prince of the Damascus Ayyubi's, al-Malik al-Ashraf made many works in the cities he ruled. Besides Halilurrahman Mosque in Urfa, Cerrah and Tawba mosques in Damascus, he found Ashrafiyya Madrasa in Gaziantep. Buildings such as tavern and caravanserai are used for different purposes. For these reason Zencari Caravanserai served as an entertainment center before turning them into a mosque. The people was uncomfortable because of fact that Zencari Caravanserai, which is located outside the Damascus Castle, have suffered a lot because of gambling, drinking

and prostitution. Although it is far from the center, it had got reaction by the people of Damascus and they collapse this situation the sultan al-Malik al-Ashraf. The Sultan did not ignore these demands of the people and the ulama, he bought the caravanserai to give a great amount of money to the owners of the inn, and destroyed it and built a large mosque. This mosque was built during the Ayyubid period, although the mosque is named as Tawba, Ashrafiyya and little Umawy Mosque most of the resources are referred to as Tawba Mosque. Tawba Mosque continues to be the center of knowledge and wisdom from Ayyubid's to the present. In addition, imam, orator and muezzin, who worked in this mosque, were chosen to be chosen among the most important scholars of the period. In this article we analyze the cultural activities of al-ashraf who wanted to maintain his dominance in Damascus; thus, we aimed to evaluate the results of Ayyubid's social and political actions in a large view

Keywords: Ayyubid, Caravansary, al-Malik al-Aşraf, Amir Zancari, Tawba Masjid.

Giriş

Han'ın sözlük anlamı bir şeyi yemek eksiltmek demektir. Terim anlamı ise misafirlerin konakladığı yerdir.¹ İslam Dünyasında hanlar, farklı amaçlar için kullanılmıştır. Şehirlerde ve yerleşim dışı olan yerlerde kullanımı farklı olmuştur. Kimi zaman otel, kimi zaman kervansaray, kimi zaman depo, kimi zaman okul, kimi zaman ticaret merkezi, kimi zaman eğlence merkezi olarak görülmektedir.² Ayrıca memleketten memlekete, şehirden şehre ve kültürden kültüre değişim göstermektedir. Hanlar ilk kurulduğu dönemlerde ücretsiz hizmet vermekteydi.³ Mevlana'nın babası Bahaeddin Veled Konya'ya geldiğinde Sultan Alâeddin Keykubat'a "âlimlerin misafir edileceği yerin medrese, tüccarların han, sufilerin zaviye olduğunu söylemektedir.⁴ Gur Sultanı Giyaseddin ise hanları şehirler yerine çöl ve yollara bina ettirmiştir.⁵ Hanlar, ticari faaliyetlerin görüldüğü mekânlar olarak nitelendirilmektedir. Bağdat'ta Dicle nehri üzerine bulunan bir han ise Musul'dan gelen ticaret malları için depo olarak kullanılmıştır.⁶ Bağdat'ta bulunan Safa hanı ise ticari faaliyetlere hasr edilmiştir.⁷

Melikşah 485/1092 senesinde tüccar için han ve çarşılar yaptırdı. Böylece ticari hayata bir canlılık getirmiş ve ülkenin ekonomik olarak gelişmesine katkı

¹Ahmed Hamevî, *El-misbahü'l-münir*, C I, Lübnan 2001, s. 184.

²George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, İstanbul 2004, s. 66.

³Ahmed Hasan Zeyyat, Hamit Abdülkadir, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemü'l-Vasit*, C.1, Kahire 1960, s. 263.

⁴Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü*, İstanbul 1934, s. 141.

⁵İbnü's-Sai, *Unvânü't-Tevârih*, thk. A. Ahmed, C. IX, Dimaşk 2001, s. 105.

⁶Tenûhî, *Neşvârü'l-Muhadara*, C. II, Dimaşk, 1930, s. 99.

⁷İbnü'n-Neccar, *Zeylû Tarih-i Bağdad*, thk. M. Ata, Beyrut 1997 s. 40.

sağlamıştır.⁸ Yine Melikşah döneminde Şevval 486/1093'de çıkan bir yangında 84 ev ve altı han yanmıştı. Bunun üzerine Selçuklu sultanı zarar görenlere büyük miktarlarda tazminat ödemiştir.⁹ 917/1511 yılında Memluk sultanı Kansu Gavri Mısır hacılarının yollarda konaklamaları için han inşa ettirmiş ve kuyular açtırmıştır.¹⁰

Garip, yolsuz, evsizler için de hanlar inşa edilmiştir.¹¹ Nişabur hanlarıyla meşhur bir şehir olup 13 köyü ve 4 hanı bulunmaktadır.¹² Bazı hanlarda ise sadece belli bir ürün satılmaktadır. Mesela ekin hanı, kömür hanı, odun hanı gibi belirli ürünlere ait hanlardır. Ticaret şehri olarak bilinen Halep'te hanlar satıldıkları mallara göre tasnif edilmişlerdir. Böylece ticaretin daha işlevsel hale getirilmesi amaçlanmıştır.¹³ Afganistan'da Şiiler aşure hanları inşa etmişlerdir. Bunları Şiilere mahsus kutsal günlerde kullanmışlar ve bu tür kutlamalar için gelenlerin barınması için kullanılmıştır. Kutlama zamanlarında Şiiler bu hanlarda Kerbela'da şehit düşenler için mersiye söylemektedirler.¹⁴

Han eğitim maksatlı da kullanılmaktadır. Özellikle fıkıh eğitimi almak için gelen öğrenciler bu hanlara gelmekte gündüz ders aldıktan sonra gece bu hanlarda konulamaktaydılar. X. yüzyılda Dilic b. Ahmed tarafından böyle bir han yaptırılmıştır.¹⁵ (Öl. 405/1014) Bedr b. Haseneveyh eğitim maksadıyla fıkıh öğrencileri için pek çok han inşa ettirmiştir. Meşhur fıkıh âlimi Ebu İshak eş-Şirazi'nin öğrencileri ders aldıkları mescidin karşısına inşa edilmiş handa kalmaktaydılar. Bu handa kalan öğrencilerin sayısı 10 ila 20 arasında değişmekteydi. Hanlarda özel dersler de verilmekteydi. Ders halkası olmayan veya mescit bulamayan ve şehir dışından gelen bir âlim han odasını kiralayıp ders verebilmekteydi.¹⁶

1. Eyyubî Sultanlarından Dımaşk Hâkimi (öl. 635/1237) El-Melikü'l-Eşref Musa

576'da (1180) Kahire'de veya 578'de (1182) Kerek'te doğan el-Melikü'l-Eşref babası Eyyubi hükümdarı (Öl. 1218) el-Adil tarafından iyi bir eğitim alması ve yetişmesi amacıyla Kudüs'e gönderilmiştir.¹⁷ Bu dönemde Kudüs özellikle Selahaddin'in burayı almasıyla önemli âlimlerin tercih ettiği bir şehir olarak ön plana çıkmıştır. El-Eşref'in burada Emir Fahreddin Osman b. Zencebili (Zencari)

⁸İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, ed. Krenkow, C. XVI, Haydarabad 1950, s. 298.

⁹İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XII, Kahire 1939, s. 134.

¹⁰ Abdülmelik Mekkî, *Simtu'n-Nücûm*, C. IV, Beyrut 1998, s. 64.

¹¹Safedî, *el-Vâfîbi'l-Vefeyât*, haz. R. Abdüttevâb, C. XII, Wiesbaden 1979, s. 206.

¹²*Hudûdü'l-Alem*, nşr. Sütude, Tahran 1962, c. I, s. 114.

¹³ Kamil el-Bali, *Nehrü'z-Zehab*, tsh. Mahmud Fahurî, Şevki Şa's, C. II, Dımaşk 1991, s. 350.

¹⁴Butrus b. Bûlus, *Dâ'iretü'l-maâ'rif* c. XXIX, s. 9246.

¹⁵ George Makdisi, *a.g.e.* s. 66.

¹⁶ Makdisi, *a.g.e.*, s. 67; Tenûhî, *a.g.e.*, c. I, s. 46.

¹⁷İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, c. V, yer ve yıl, s. 330.

tarafından himaye altına alındığı ve atabeği olduğu kaydedilmiştir.¹⁸ Emir Fahreddin'in el-Eşref'in yetişmesinde ciddi bir emeği olduğu ve sonraki dönemlerde de irtibatını koparmadığı anlaşılmaktadır.¹⁹

Melik Adil ülkenin önemli bir kısmını ele geçirince el-Eşref'i Kudüs'ten çağırarak ona ilk olarak Harran ve Ruha şehirlerinin idaresini vermiş ve bu bölgelere hâkim olabilmesi için de asker takviyesi yapmıştır.²⁰ Eyyubi hükümdarı Melik Adil'in oğulları arasında üçüncü sırada olan el-Eşref bunun farkında olduğundan buna uygun siyaset izlemeyi tercih etmiştir. El-Eşref'in kardeşlerinden (Öl.1227) el-Muazzam İsa Dımaşk'ta, ağabeyi (Öl.1238) el-Kamil ise Mısır'da görevlendirilmişti.²¹ Bu idari düzenlemeye bakıldığında Adil'den sonra Melik Kamil'in Eyyubi Devleti'nin başına geçmesi en muhtemel senaryo gibi duruyordu.²²

El-Eşref'in Eyyubi ailesi içerisindeki hiyerarşide kendine yer bulabilmesi için zorlu bir mücadeleyi göze alması gerekliydi. Öncelikle babası tarafından kendisine verilen el-Cezire bölgesinde kendisini kabul ettirmesi ve bölgedeki güç dengelerini iyi bilmesi gerekmektedir. El-Eşref'in halk ve ulema nezdinde kabul görmek istemesinin pek çok nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi el-Cezire gibi siyasi çatışma bölgelerine yakın olmasıyla alakalıdır. El-Cezire'de güçlü bir hakimiyet kurma çabalarına önce Ahlat'tan başlamış ve daha sonra el-Cezire'deki konumlarını sağlamlaştırmaya özel önem vermiştir. Zengi-Eyyubi hanedanları arasındaki nüfuz mücadelesinde öne çıkan el-Eşref Musul ve Harput'ta askeri başarılar elde etse de Türkiye Selçuklu Devleti'nin bu bölgedeki nüfuzu nedeniyle tam bir hâkimiyet elde edememiştir.²³ Moğollar'ın Azerbaycan çevresinde belirmesiyle birlikte el-Eşref çok güçlü olan Moğollarla karşı karşıya gelmekten sakındığı, bunun yerine Suriye'deki hâkimiyetini pekiştirmeyi tercih ettiği görülmektedir.²⁴ Bu süreçte Ağabeyi el-Kamil'in babası el-Adil'in bıraktığı mirasa tek başına konmak ve otorite tesis etmek istemesiyle Eyyubi meliklerinin arası bozulmuş ve bölge istikrarsız hale gelmiştir.²⁵ Bu

¹⁸ El-Eşref'in emir Zencarî ile oğlunu birlikte gönderip göndermediği konusu belirgin değildir. Emir Zencarî Eşref'in atabeği olarak görevlendirilmiş olsa da, Eşref'in Kudüs'e gitmesi hususunda belirsizlik vardır. (Bkz. Önder Kaya, "el-Melikü'l-Eşref Mûsa" *DİA* C. XXIX, yer ve yıl s. 64.) Ayrıca sözü edilen emirin adı hususunda Zencebilî, Zincârî veya Zencarî gibi farklı rivayetler bulunmaktadır. (Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, c. V, s. 334. İbn Kesir, *El-Bidâye*, thk. Abdullah et-Türkî, Cize 1998, c.XVII, s. 220.)

¹⁹Nuaymî, *ed-Dâris*, c. II, s. 225

²⁰İbnKesir, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ö. Tedmürî, c. X, Beyrut 1997,, s. 327; Muhammed el-Hamevî, *Târihü'l-Mansûrî*, thk. Ebûlabd Dudu, c. I, Dımaşk, yers. 24; İbnü'l-İbrî, *TârihuMuhtasarü'd-Düvel*, Thk. Antun s. El-Yesûgî, c. I, Beyrut 1992, s. 226.

²¹İbnTagribirdî, *en-Nücumü'z-Zâhire*, Mısır, c. VI, s. 163.

²² Ö. Kaya, *a.g.e.*, s. 57; el-Hamevî, c. I, s. 76.

²³İbnKesir, *a.g.e.*, C. X, s. 364; Yafî, *Mir'âtü'l-Cenân*, thş. Halil Mansûr, , C. IV, Beyrût 1997s. 24.

²⁴İbnKesir, *a.g.e.*, C. X, s. 385; El-Yunîni, *ZeylûMirâtü'z-Zaman*, c. I, Kahire 1992, s. 355; Ali Sallâbî, *el-Moğol beyne'l-İntişârve'l-İnkisâr*, C. I, Mısır 2009, s. 123; Zehebi, *el-İber*, thk. Ebu Hacer Zağlul, c. III, Beyrut, s. 164.

²⁵İbnHallikân, *a.g.e.*, C. V, s. 333.

dönemde el-Eşref'in denge siyaseti gütmesiyle ortada çıkan kaostan yara almadan kurtarmayı başardığı görülmektedir. Özellikle onun Türkiye Selçuklu sultanı (Öl. 1237) Alâaddin Keykubat ile ittifaka girmesini bu anlamda değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim her iki hükümdar da bu ittifaktan kazançlı çıkmışlardır.²⁶

Dımaşk meliki el-Muazzam'ın ölümüyle şehre el-Kamil ve el-Eşref 1227 yılında hâkim olmuşlardır.²⁷ Dımaşk'ı el-Cezire'de bir kısım bölgeler karşılığında alan el-Eşref 10 yıla yakın Dımaşk'ta hüküm sürmüştür. Bu şehre hâkim olmak uğruna Ahlat ve el-Cezire'deki topraklarını terk etmesi gerekse de Dımaşk'ın kadim tarihi, kültürü ve zenginliğiyle el-Eşref tarafından bir kayıp olarak değerlendirilmemiştir. Aksine burada hâkimiyetini pekiştirmek için sosyal ve kültürel alanda çalışmalar yapmıştır.²⁸ El-Eşref ağabeyi el-Kamil'in kendi aleyhindeki faaliyetlerinden haberdardı ve onun Dımaşk'a hakim olmasını istemiyordu. Bu bakımdan Hacib Ali Hüsameddin Ahlat ve el-Cezire hakimi el-Eşref'i uyarmış ve el-Cezire'yi terk edip Dımaşk'a giderse güç ve para kaybedeceğini belirtmiş, el-Cezire'nin asker toplama ve vergi gelirleri açısından Dımaşk'tan daha üstün olduğunu zikretmiştir. Bu durum iki kardeşin arasını bozmuş, akabinde el-Eşref hacibini azletmek zorunda kalmıştır. Melik Eşref onun yerine naip olarak İzzeddin Aybek'i tayin etmiştir.²⁹

2. El-Eşref'in Dımaşk'taki Faaliyetleri

El-Eşref Dımaşk'ta hâkimiyeti sağladıktan sonra felsefi ilimlere karşı olumsuz bir tutum sergilemiştir. Kendinden önce hüküm süren ağabeyi el-Muazzam zamanında gelişen ve onun tarafından büyük destek gören bu ilimler, el-Eşref'in hükümdar oluşuyla gerilemiştir.³⁰ El-Eşref Dımaşk'a gelir gelmez medreselerdeki felsefi ilimlerin okutulmasını yasaklamıştır. Buna karşın nakli ilimlerle uğraşanlara ise büyük destek vermiştir. El-Eşref bu hamlesiyle toplumda büyük bir desteği olan fakih ve muhaddislerin yanında olmuş ve doğal olarak onlar tarafından sevilmiştir.³¹ Kendisinden önceki dönemlerde akli ilimler ile uğraşan âlimler büyük destek görmüş buna karşın nakli ilimler ile uğraşanlar yeterli desteği alamamıştı.³² Bu bakımdan el-Eşref'in özellikle toplumun da büyük destek verdiği bu kesime yönelik faaliyeti onun hâkimiyetini pekiştirmiştir. Onu destekleyen âlimler arasında mühendis (Öl. 1256) Alameddin Kayser, (Öl. 1233) Sıbt İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esir gibi herkes tarafından sevilip sayılan âlimler bulunmaktadır. Bu durum Melik Eşref'in

²⁶Ebü'l-Fidâ, *Târihu Muhtasarü'd-Deve*, C. III, Kahire yıl, s. 154.

²⁷Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, C. XXIX, Kahire 1423, s. 155.

²⁸M. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal pratik Şam 1190-1350*, trc. Büşra Kaya, İstanbul 2004, s. 45.

²⁹Ahmet Demir, "Eyyubiler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddin Ali B. Hammad (1224-1229)", *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu* 09-11 Haziran 2010 - Erciş, 2011, s. 166.

³⁰Ramazan Altıntaş, "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, 1999, s. 70.

³¹İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, thk. Süheyl Zekkâr, C. VI, Dımaşk, s. 2735.

³²Nuaymî, *ed-Dâris*, C. II, s. 225.

ölümüne kadar devam etmiş, el-Eşref öldükten sonra ona methiye yazanlardan Alameddin Kayser başka bir şehre sığınmak zorunda kalmıştır.³³

Melik Eşref'in Hz. Muhammed'e olan saygı ve sevgisi üst düzeyde görünmekteydi. Dımaşk'a geldikten sonra inşa ettirmiş olduğu Dârü'l-hadîsî'l-Eşrefiyye onun hadis ilmine ve muhaddislere ne kadar önem verdiğinin bir göstergesi olmuştur.³⁴ Nitekim el-Eşref saltanatı süresince özellikle hadis ilmiyle iştigal edenlere büyük saygı göstermiş ve onları himaye etmiştir.³⁵ Melik Eşref bir tüccarın elinde Hz. Muhammed'e ait bir nal olduğunu haber alınca onları sahibinden yüksek meblağlar teklif ederek almak istese de tacir manevi değeri yüksek bu eşyaları kimseye vermemiştir.³⁶ İbn Ebî'l-Hadred ismindeki bu tüccar ölüm döşeginde düştüğünde nalin bedelsiz bir şekilde hükümdara verilmesini vasiyet etmiştir. El-Eşref bu değerli eşyaları alır almaz inşa ettirmiş olduğu Dârü'l-hadîsî'l-Eşrefiyye'ye vakfetmiş ve bütün herkesin görmesine imkân tanımıştır.³⁷ Özellikle Ramazan ayında ve bayramlarda halkın görmesine izin vermiştir. Bu durum el-Eşref'in ününe ün katmış, halk ve ulema ona methiyeler düzmüştür.³⁸

El-Eşref kendisinden önceki dönemde himaye edilen ulemaya karşı önlemler almış ve bunlardan özellikle akli ilimlerle bağlantılı olanlara hayat hakkı tanımamıştır.³⁹ Bu âlimleri medresedeki mansıpları başta olmak üzere kadılık, kâtiplik gibi devlet kademelerindeki görevlerine son vermiştir.⁴⁰ Tabi burada bir önceki dönemde âlimlerin desteklediği hükümdarların izini silmek maksatlı bir faaliyet olduğu ortada olup asıl hedeflenen felsefi ilimler değildi. Kendisini destekleyen ulemaya karşılık onlara istihdam sağlamış ve onlara mansıp vererek siyasi hâkimiyetini perçinlemiştir.⁴¹ Toplumun en önemli

³³ Ramazan Şeşen, *Salahaddin devrinde Eyyubiler Devleti : (Hicri 569 - 589 / Miladi 1174 - 1193)*, İstanbul 1983, s. 143.

³⁴ İbn Tagribirdî, *en-Nücmü'z-Zâhire*, c. VI, s. 285; Muhammed Kürd Ali, *Hutatü's-Şâm*, c. VI, Dımaşk 1983, s. 71; Burada ders veren alimlerin bir listesi için bkz., Muhammed Kürd Ali, *a.g.e.*, aynı yer; *Atan, A.Hikmet*, "Daru'l-Hadislerin Ortaya Çıkışı ve Hadis Öğretimine Katkısı", *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, Çankırı 2011, s. 113.

³⁵ Abdultalip Arpa, "İzzüddin b. Abdusselam ve Kur'an Çalışmaları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, 2010, s. 18; Ali Arslan, "Mukaddimetü'lbnî's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, Sayı: 5, 2017, s. 2460.

³⁶ İbn Kesir, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. M. Abdülvahid, C. IV, Beyrut 1976, s. 710.

³⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. VI, Şam 1986, s. 7.

³⁸ İbn Kesir, *el-Bidaye*, thk. Ali Şîrî, c s. 8.

³⁹ İbn Bederân, *Münâdemetü'l-Atlâl*, C I, Beyrut 1985, s. 311; Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 409; Musa H. Bağcı "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu* 2001., yayın yeri 2003, s. 549.

⁴⁰ İbn Kesir, *Tabakatü'l-Fukahâi's-Şâfiyyîn*, thk. Ömer Hâşim, Muhammed Azeb, 1993, c. I, s. 834.

⁴¹ Melik Eşref'in hizmetinde bulunan alim ve tabipler için Bkz.: İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ*, thk. N. Rıza, c. I, Beyrut, s. 671, 718, 755, 757.

kısmını teşkil eden ulemanın bu desteği kendi siyasi hâkimiyetini sağlamak isteyen bir sultan açısından bulunmaz bir fırsat olmuştur.⁴²

Adil'in oğulları arasında da ulemaya bakış açısından fark görülmektedir.⁴³ Mesela El-Muazzam Musa kendisini şarap içme noktasında günahkârlıkla suçlayan âlimi azletmiş, kendi doğrultusunda fetva vermeyen âlime baskı uygulamıştır. Buna karşın el-Eşref kendisini eleştiren ulemaya baskı uygulamamıştır. Hatta kendisiyle içki içmek isteyen âlimi eleştirerek onun konumunu zayıflatmış ve dünya için ahireti sattığını söylemiştir.⁴⁴

El-Eşref halkın gözüne hoş gelen uygulamalara devam etmiştir.⁴⁵ Onun “keşke Kuran-ı Kerimi ezberlemiş olsaydım! Saltanatına mal olacağını bilsem de kuranı ezberlemek isterdim” sözüyle pek çok kişinin gönlünü kazanmayı bilmiştir. Kendisinden önceki dönemde revaçta olmayan nakli ilimler el-Eşref ile büyük bir saygınlık kazanmış ve el-Eşref'in nüfuz ve hâkimiyetini özellikle nakli ilimlerle iştigal eden âlimler akli ilimlere göre daha fazla olduğundan ulema desteği bağlamında da üstünlüğü elde etmiştir. Bu durum söz konusu âlimler ile hükümdar arasında güç iş birliğini ortaya koymuş ve her iki taraf ta kazanmıştır. Nakli ilimlerin uzun bir süre geri planda olması bu âlimleri iktidarın nimetlerinden uzak tutmuş ve bu âlimler adeta güce bilenmişlerdir.⁴⁶ El-Eşref ile birlikte ona büyük destek veren âlimlerin önemli bir bölümü hükümdarın zaaf ve günahlarını dert etmemişler ve ona istediği gücü vermişlerdir.⁴⁷

2.1. El-Eşref'in Kumara Savaş Açması

El-Eşref Dımaşk'a hâkim olduğunda kendisini yetiştiren atabeği emir Zencarî ile irtibat kurmuş ve onun sahibi olduğu kervansarayda zaman zaman buluşmuş ve eğlenmişlerdir. Dımaşk'ın Ukaybe Mahallesi'nde bulunan ve Dımaşk Kalesi'nin dış tarafında yer alan bu han zamanın en büyük hanları arasında yer almaktaydı. Zamanla bu yer kumar oynatılan, içki içilen ve fuhuş yapılan bir mekân haline dönüşmüştü.⁴⁸ El-Eşref Dımaşk'a geldikten sonra burada eğlendiği ve kumar oynadığı bile kaynaklarda iddia edilmektedir.⁴⁹ XIII.

⁴² İbn Tagribirdî, *a.g.e.*, C. VI, s. 301.

⁴³ Adnan Algül, “İzzüddin b. Abdüsselâm'ın Hayatı ve İlmî Şahsiyeti”, *EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler*, cilt, XX, sayı, 67, 2016, s. 51.

⁴⁴ Önder Kaya, *Eyyubi Devleti Meliklerinden el-Eşref Muzaffereddin Musa Döneminin Siyasi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000, s. 209-210.

⁴⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. M. Tanahî, M. Hulv, C. IV, 1413, s. 180.

⁴⁶ Özellikle onun döneminde Hanbeli âlimler ön planda olmuş ve Eşarîlere baskı uygulamışlardır. Bkz., “İz b. Abdüsselâm'ın İtikadî Görüşleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, 2000, s. 83.

⁴⁷ Ebu Şame, *ez-Zeylale'r-ravzateyn*, thk. M. Z. Kevseri Beyrut 1974, s. 31.

⁴⁸ İbn Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi Medâris*, thk. İ. Şemseddin, C. II, Beyrut 1990, s. 226; İbn Hallikân, *a.g.e.*, C. V, s. 334.

⁴⁹ İbn Hallikân, *a.g.e.*, C V, s. 334. İbn Hallikan el-Eşref'in eğlenmeyi sevdiğini ve bazı eğlencelere katıldığını söylese de mekan adı vermez. Bkz. *a.g.e.*, aynı yer.

yüzyılın en büyük kervansaraylarının başında gelmekte olan Zencari Hanı normal bir han olarak işlevini yitirmiş ve bir eğlence merkezi olarak anıla gelmiştir. Buraya dönemin pek çok zenginleri, devlet adamları ve tüccar gelmekte ve sahibi de büyük paralar kazanmaktadır. Sahibinin de el-Eşref'in atabegi olması bu hanı dokunulmaz kıldığından hana gelenlerin sayısı da günden güne artmıştır. Şam'ın dış mahallesinde olan bu han halkı çok rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığı el-Eşref'e şikâyetlerini arz ederek açıkça ortaya koymuşlardır. Hatta Şam halkı adeta ayaklanmış ve kervansarayın yıkılmasını hükümdardan istemişlerdir.⁵⁰ Binanın yıktırılması hususunda en etkili isim şüphesiz Hanbeli hadis âlimi (Öl. 1235) Ziyaeddin el-Makdisî olmuştur. El-Makdisî, sultanı ahlaki, dini ve siyasi konularda uyaran bir nasihatname kaleme almıştır. El-Makdisî'nin en yakın arkadaşı ve kardeşim diye hitap ettiği Hanefi Fıkıh âlimi ve muhaddis (Öl. 1302) Ebu Abdullah el-Yunîni'ye göndererek risaleyi sultana okumasını istemiştir. El-Yunîni'nin el-Eşref'in memlûklerinden İzzeddin Aybek'in oğlu ile kızını evlendirmiş olması onu Eyyubi Devleti'nde hatırı sayılır bir kişi yapmış olduğundan devletin önemli kademelerinde görev yapan bürokratlarla görüşme fırsatı nispeten kolay olmuştur.⁵¹ El-Yunîni nasihatnameyi sultanın huzurunda okumuştur. El-Eşref'i nasihatnameden oldukça etkilenmiştir.⁵² Söz konusu nasihatnamede 6 ayet ve 27 hadis yer almaktadır (Tablo 1 ve Tablo 2).

Tablo 1. Nasihatnamede yer alan ayetler.

Sûre adı	Ayet no.	Konu içeriği
Zariyat sûresi	55. Ayet	Öğüt
İbrahim sûresi	7. Ayet	Şükür
Nisa Suresi	147. Ayet	Azap
Enam Suresi	44. Ayet	İstidrac
Enbiya Suresi	47. Ayet	Adalet
Nur Suresi	31. Ayet	Tevbe

Tablo 2. Nasihatnamede yer alan hadisler.

Sıra No	Muhaddis	Hadis Eseri	Hadis No	Konu İçeriği
1.	Buhari	<i>El-Câmiu's-sahîh</i>	İman(7)	Din kardeşliği
2.	Buhari	<i>El-Câmiu's-sahîh</i>	Edeb (28)	Komşuluk hukuku
3.	Müslim	<i>Sahih-i Müslim</i>	İman (7)	Nasihat
4.	Hâkim en-Nisâbüri	<i>El-Müstedrek</i>	(No.5346)	Şam ehlinin Fazileti
5.	Ahmed b. Hanbel	<i>El-Müsned</i>	Zühd (12)	Şam şehrinin Fazileti
6.	Ahmed b. Hanbel	<i>El-Müsned</i>	II/25	İstidrac
7.	Buhari	<i>El-Câmiu's-sahîh</i>	(No. 2447)	Zulüm
8.	Müslim	<i>Sahih-i Müslim</i>	(No. 2579)	Zulüm

⁵⁰ İbn Bederân, *Münâdemetü'l-Atlâl*, C. I, s. 370.

⁵¹ Zehebi, *Târîhü'l-İslâm*, thk. Beşşar Maruf, C. XIV, 2003, s. 889.

⁵² Zehebi, *Târîhü'l-İslâm*, thk. Ö. Abdüsselam, c. XLVIII, Beyrut 1993, , s. 358.

9.	İbnEbûŞeybe	<i>el-Kitâbü'l-musannef</i>	"Dua", 37 (No: 29361)	Mazlumun bedduası
10.	İbnHibbân	<i>El-Müsnedü's-Sahîh</i>	(No. 361)	Kibirli hükümdar
11.	Buharî	<i>El-Câmiu's-sahîh</i>	"Mezâlim" (No.10)	Helalleşme
12.	Müslim	<i>Sahih-i Müslim</i>	(No.2581).	Müflis kimdir?
13.	Buharî	<i>El-Câmiu's-sahîh</i>	(No.52)	Yöneticinin mahiyeti
14.	Buharî	<i>El-Câmiu's-sahîh</i>	"Zekât" (No. 69);	Helal ve haramlar
15.	Müslim	<i>Sahih-i Müslim</i>	Müslim (No.1059)	İslam için hayırlı yenilik
16.	Ebu Dâvûd	Sünen-i EbûDâvûd	"Büyü" 51 (No.3451);	Fiyatların yükselmesi
17.	Albani	Silsiletü'l-ahâdisi's-Sahîha	(No. 231)	Cezaların yerine getirilmesi
18.	İbnHibban	<i>El-Müsnedü's-Sahîh</i>	(No. 4398)	Kötülülüklerin anası
19.	İbnHibban	<i>El-Müsnedü's-Sahîh</i>	(No. 5348)	İçkiye mübtela olma
20.	Ahmed b. Hanbel	<i>El-Müsned</i>	2/25	İçki içene lanet
21.	Ahmed b. Hanbel	<i>El-Müsned</i>	4/399	İçki İçen cennete giremez
22.	Müslim	<i>Sahih-i Müslim</i>	(No. 1984)	İçki ilaç değildir
23.	Ahmed b. Hanbel	<i>El-Müsned</i>	5/363	Allah için bir şeyin terkedilmesi
24.	Buhari	El-Câmiu's-sahîh	(No. 5949)	Kulun tövbesine Allah'ın sevinmesi
25.	Tirmizi	<i>Câmiü'l-Mesânid</i>	"Daavât" (No. 98)	Tövbe kapısının kapanmaması
26.	Müslim	<i>Sahih-i Müslim</i>	Müslim, "Zikir" (No.42)	Peygamberin günde 100 kere tövbe etmesi
27.	Ahmed b. Hanbel	<i>El-Müsned</i>	II/21	Ashabın Peygamberi devamlı Tövbe ederken görmesi

2.2. Ziyaeddin el-Makdisî'nin Nasihatnamesi

El-Makdisi nasihatnamesinde özetle şu hususlara değinmektedir. "Kendim için istediğimi din kardeşim olarak gördüğüm kişiler için de istemekteyim. Bu yüzden Allah'ın elçisi tarafından mukaddes bir şehir olarak işaret edilen Şam ehline idareci olarak gelen ve bu manada rabbinin lütfuna mazhar olan sultan el-Melikü'l-Eşref Şam ehline hizmet etmekle şereflenmiştir. O bizim idarecimiz bile olsa aynı şehirde yaşadığımız için komşu olmaktadır. Peygamber komşuyu komşuya mirasçı kılacak şekilde aralarındaki muhabbet ve muavenetin olmasını her daim emretmektedir. Bu açıdan baktığımızda sultanımızın ve

memlüklerinin idare etmiş olduğu insanlara faydalı işler yapması için dua ediyorum.

Sultan şükrederse Allah (CC) ona verdiği nimetleri arttırır. İnkâr ederse hüsrân ve ziyana uğrar. Ayrıca haramdan ve isyandan uzak durması gerekmektedir. Sultanların halkına zulmetmemesi gerekmektedir. Bu hususta memlûklerine ve ordu mensuplarına sıkı uyarılarda bulunmalıdır. Ey Sultan zalim olma ve mazlumun bedduasından sakın! Kibirli olma! Bu kötü hasletler üzerinde olursa kıyamet gününde karşına çıkar ve tüm hasenatını yer. İflas edenlerden olma! Kimsenin kanını heder etme! Dedikoduya kulak asıp iş yapma!

Yöneticiler çobandır ve sürülerinden mesuldür. Allaha karşı yöneticilik sorumluluğun bulunmakta olduğundan bunun bilinciyle hareket et! Haramlardan uzak dur! Helal mi haram olduğu belli olmayan şüpheli şeylerden sakın! Böylece hem dinini hem de ülkeni korursun. Haram işleyerek saltanatna gölge düşürme! İyilik etme yollarını keşfet ve kötülükten sakın! Kötülüğe giden yolları kapalı tut! Hapishanelerde boşa yatan insanlar varsa onları bağışla! Fiyatların pazarda fahiş bir şekilde artmasını önle! Son zamanlarda insanlardan fiyatların arttığına dair şikâyetler geliyor.

İçki içmekten sakın! Çünkü içki içen cennete giremez. İçki hiçbir zaman ilaç değildir. Aksine hastalık peyda ettirir.

İçki içmeyi terk et! Bu alışkanlığı Allah için terk edersen o da sana daha hayırlısını verir. Bundan hiçbir kaybın olmaz. Tövbe et! Allah tövbe edenleri sever.”⁵³

Bu nasihatnameyi dinleyen el-Eşref çok etkilenmiş ve kısa bir süre sonra atabeği Emir Fahreddin Zencarî’den kervansarayı kendi mülküyle satın alarak yiktirmiştir.⁵⁴ Onun bu hareketi ulema ve halk nezdinde çok büyük akis bulmuş ve bir kahraman gibi karşılanmıştır. El-Eşref bununla da yetinmeyerek kumar oynayanları takibe aldırılmış ve gizlice oynayanları tespit ederek cezalandırmıştır.⁵⁵

Melik Eşref işlediği tüm günahlar için tövbe ettikten sonra çevresindeki yakın arkadaşlarına da tavsiyelerde bulunmuş ve kötü amellerden uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Onun kumar oynadığı dönemde sırdaşı ve arkadaşı olan meşhur şair Şihabeddin Telaferî’ye de tavsiyelerde bulunmuştur. Fakat Telaferî bağımlı olduğundan gizli gizli kumar oynamaya devam etmiştir. Bunu öğrenen el-Eşref çok sevdiği arkadaşını cezalandırmıştır. Buna rağmen Telaferî kumar oynamaya devam edince Haleb’e sürülmüştür. Şair burada da

⁵³ M. N. Albanî, “Nasihatü’l-Meliki’l-Eşref” *Mecelletü’l-hikme*, sy. 3 [1415/1994], London, s. 215-247.

⁵⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye*, thk. A. Türki, , C. XVII, 2003 s. 220.

⁵⁵ Kütübî, *Füvâtü’l-Vefeyât*, C. II, Beyrut 1973, s. 277.

kumar oynamaktan kurtulamayınca Şam'a tekrar gelmiştir.⁵⁶ El-Eşref'in kendisinin de bıraktığı ve takipçisi olduğu kumarbazlık faaliyetlerini sıkı takibe aldığından Telaferi yakalanmış ve bu sefer Hama'ya sığınmak zorunda kalmıştır. El-Eşref kendisinin üzerindeki günahkârlık ithamını ortadan kaldırmak için çok mücadele etmiş ve bir kez daha halk ve ulemanın gönlünü kazanmıştır.⁵⁷

El-Eşref'in faaliyetlerini bu yönde şekillendirmesi Dımaşk'ın kültürel havasıyla ilgiliydi. El-Eşref tövbekâr olduktan sonra dindarlık hususunda zaman zaman aşırıya kaçtığı görülmekteydi. Şam halkının önemli bir kısmı memnun kalmış, fakat azınlıkta olan az bir kesim ise zor durumda kalmıştı. Bundan dolayı bazı âlimler baskıya dayanamayıp şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Ancak el-Eşref'in ölümünden sonra memleketlerine dönebilmişlerdir.

El-Eşref'in üzerinde bulunan içki ve kumar izleri onu oldukça rahatsız etmiş olduğundan o bu izleri silmek için büyük çaba göstermiştir. Bunun için kumar oynatılan hanların kapatılması ve felsefi ilimlerin okutulmasının yasaklanması gibi pek çok önlem alınmıştır. El-Eşref'in hayatını ve onun dönemini ele alan tarih ve tabakat yazarları sultanı övücü sözler sarf etmişler ve onun dindar bir yönetici olduğuna vurgu yapmışlardır.⁵⁸ Geçmişteki hatalarından bahseden tarihçiler de ortaya çıkmıştır. Fakat el-Eşref'in yaptıkları için yargılayıcı ve onu tahkir edici ifadelerden uzak durmuşlar, geçmişte yaptığı ve tövbe ettiği hatalar olarak zikretmişlerdir. Kaynaklarda Melik Eşref'in hayatıyla Tövbe Camii'nin yapımı arasında paralellik kurulmuş, mekân ve insanın talihi burada birbirine benzetilmiştir. Ayrıca burada görev yapan ilk görevlilerin hayatları incelenmiş ve onların da gençliklerinde yaptıkları günahlardan söz edilerek vakfeden kişi, inşa edilen eser ve görevlilerin talihlerinin benzer olduğuna vurgu yapılmıştır.

2.3.El-Eşref'in Tövbe Camiini İnşa Etmesi

Tövbe Camii'nin adı bulunduğu mahalleye nispetle Ukaybe, banisine nispetle el-Eşrefiye olarak kaynaklarda yer alsada her iki isim pek kullanılmamıştır. Bazı kaynaklarda bu isim zikredilse de Tövbe Camii adı peşinden söylenmektedir.⁵⁹ Tövbe Camii'ni inşa ettikten sonra çeşitli tayinler yapan el-Eşref hatib olarak Cemal es-Sebtî isminde bir âlimi atamıştır.⁶⁰ El-Eşref Kuran-ı Kerim'e ve hafızlara özel bir önem verdiği için camide görev alacak görevlilerin hafız olması gerektiğini şart olarak vakfiyede yazdırmıştır. Ayrıca

⁵⁶ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, Beyrut 1995, s. 39, 402; İbnTagribirdi, *en-Nücümü'z-Zâhire*, C. VII, s. 255.

⁵⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, C. VII, Beyrut 2002, s. 151.

⁵⁸ İbn Hallikân, *a.g.e.*, C. V, s. 330-335.

⁵⁹ Nuaymî, *ed-Dâris*, C. II, s. 328.

⁶⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye*, C. XIV, s. 145.

Nuriyye Camii'nin vakfiyesini de buraya bağlamıştır.⁶¹ Vaizlik için ise İmad el-Vasitî uygun görülmüştür. O da caminin inşaatı biter bitmez vazifelerine başlamışlardır.⁶² Cami için uygun görülen bu görevlilerin gençlik dönemlerinde günah işledikleri, fakat daha sonra tövbe ettikleri kaynaklarda yer almaktadır. Şam halkı bunu işitince bu görevliler ile ilgili olumsuz konuşmalar yapmaya başlamışlardır. Camiye imam olarak atanan Cemal es-Sebtî gençliğinde müzikle uğraşmış ve cegane isminde bir musiki aletini çalmada meşhur olmuştur.⁶³ Bir süre sonra müzik ve eğlenceyi bırakmış ve rabbine yönelerek dini ilimleri tahsil etmişti.⁶⁴ Caminin hatibi İmad el-Vasitî ise içki içmekle itham edilmişti. Halk onun bu hasletlerinden rahatsız olunca el-Eşref'ten sonra tahta geçen Melik Salih'e şikayet etmişlerdir.⁶⁵

Cemâleddin Abdurrahim İbnü'z-Zeytûniyye isimli şair bu durumu izah eden bir hicviye yazarak Melik Salih'e takdim etmiştir.⁶⁶ İbnü'z-Zeytûniyye hükümdara mektup yazarak Tövbe Caminin kendisinden önceki hükümdar tarafından günah işlendiği için yıkıldığı ve camiye dönüştürüldüğünü anlattıktan sonra bu gibi görevlilerin camide görev yapacaksa caminin tekrar hana dönüştürülerek ilk zamanlardaki gibi eğlence merkezi haline getirilmesini talep etmiştir⁶⁷ (Tablo 3).

Tablo 3. Tövbe Camiinde Görev Yapan Âlimler⁶⁸

İsim	Vefat Tarihi	Görevi
Cemal el-Büstî	1234	Hatib
İmad el-Vasitî	1234'ten sonra	Vaiz
Bahaeddin ed-dimaşki	d. 696	Hatip ⁶⁹
Süleyman b. Hilal	d. 642	Hatip ⁷⁰
Şemseddin Ebu İshak es-Sülemî	VIII. yy	Hatip ⁷¹

⁶¹ Takıyyüddin Bedrî, *Nüzhetü'l-Enâm*, C. I, Beyrut 1980, s. 92.

⁶² İbn Hallikân, *a.g.e.*, C. V, s. 333.

⁶³ Cegane, Segane olarak ta bilinir. Davul benzeri bir müzik aletidir. Bkz., Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi fînüni'l-Edeb*, C. XIX, s. 208.

⁶⁴ İbn Hallikân, *a.g.e.*, C. V, s. 334.

⁶⁵ İbn Hallikân, *a.g.e.*, aynı yer; Safedî, *el-Vâfîbi'l-Vefeyât*, thk. A. Arnaut, T. Mustafa, Beyrut 2000, c. XVIII, s. 204.

⁶⁶ İbn Hallikân, *a.g.e.*, aynı yer; C. V, s. 334.

⁶⁷ Kütübî, *Füvâtü'l-Vefeyât*, C. II, s. 318; İbn Hallikan, *Vefeyât*, C. V, s. 336; İbnü'l-İmad, *Şezerat*, thk. Abdülkadir Arnaut, Beyrut 1986, c. V, s. 548, Hutat, 4/96.

⁶⁸ Necmeddin el-Vasitî, *el-Kenz fi kırâati'l-uşr*, thk. Halid el-Meşhedânî, Kahire 2004, c. I, s. 24; İbn Asâkir ed-Dimaşki, *Kitabü'l-Erbeîn*, thk. M. Mutî', Dimaşk 1406, c. I, s. 113; el-Yüninî, *Zeylû mirâtü'z-Zamân*, Kahire 1992, c. IV, s. 316; Zehebî, *A.g.e.*, c. IV, s. 160: Caminin kitabesinde burada görev yapan alimler ve görev yaptıkları tarih yer almaktadır. Kitabe için bkz. https://www.naseemalsham.com/ar/Pages.php?page=readTourism&pg_id=9216

⁶⁹ İbnü'l-İmad, *A.g.e.*, c. VII, s. 259.

⁷⁰ İbnü'l-İmad, *A.g.e.*, c. VIII, s.121.

⁷¹ Zehebî, *a.g.e.*, c. LI, s. 258

Hammâd el-Halebî	VIII. yy	İmam ⁷²
Zeyneddin Ömer el-Ca'ferî ⁷³	IX. yy	
Yahya b. Abdülaziz b. Abdüsselam	XIII. Yüzyıl	Hatip
İbrahim b. Abdülaziz	XIV. yüzyıl	Hatip
Şeyh Nasîrüddin	XV. yüzyıl	İmam
Mustafa Alî el-Ba'li	XV. Yüzyıl	Hatib
Şeyh Nasîrüddin	1708	İmam
Şeyh Said b. Mustafa el-Burhânî	1807-1884	Hatib ve Müderris
Şeyh Selim b. Halil	1836-1906	Müderris ve İmam
Şeyh Mustafa et-Tantavî	1879-1924	Müderris
Şeyh Abdurrahman b. Said el-Burhânî	1860-1936	Hatib ve İmam
Şeyh Muhammed Selim el-Halvanî	1868-1944	Okuyucu, vakıf görevlisi
Şeyh Muhammed Ebü'l-Hayr el-Meydânî	1875-1961	İmam ve Müderris
Ahmed b. Muhammed Selim el-Halvânî	1903-1964	Sabah Namazı İmamı
Şeyh Muhammed Faiz	1894-1965	Sabah Namazı İmamı
Şeyh Muhammed said b. Abdurrahman Burhanî	1892-1967	Hatip, İmam ve Müderris
Şeyh Doktor Muhammed Said el-Halvânî	1911-1969	Sabah Namazı İmamı
Şeyh Hafız Abdülvehhab	1892-1969	Kısmi zamanlı İmam, Teravih namazı İmamı, Müderris
Şeyh abdurrezzak el-Haffâr	1895-1977	Müderris
Şeyh Muhammed Mustafa el-Füyûmî	1907-1990	Müderris
Şeyh ahmedNasib el-Mehasir	1912-2000	İmam ve Müderris
Şeyh Muhammed Cihad el-Burhanî	1925-2004	İmam hatip ve Müderris

2.4.El-Melikü'l-Eşref'in Ölümünden Sonra Tövbe Camii'nin Durumu

Şam surlarının dışında kalan Tövbe Camii inşa edildiği tarihten günümüze kadar dini ve kültürel önemini muhafaza etmiştir. Bu camiyi bu kadar önemli kılan husus hiç şüphesiz kadim tarihi mirasının geçmişten günümüze hiç aksatılmadan taşınması olmuştur. Küçük Emeviye Camii olarak ta anılan bu yapı Emeviye Camii gibi ziyaretçileri ve cemaati hiç aksamamıştır. Eyyubiler dönemine kadar kervansaray olarak işlev gören bu mekân Eyyubi sultanı el-Eşref tarafından yıkılmış ve yerine bu eşsiz eser yaptırılmıştır. 1234 senesinde inşa edilen Camii Moğollar tarafından 1299 yılında tahrip edilmişse de sonraki

⁷²İbn Kesîr, *a.g.e.*, 2 c. XIV, s. 145.

⁷³el-Gazûli, *Metâli'ü'l-Büdûr*, s. 303.

dönemlerde tekrar inşa edilmiştir.⁷⁴ Timür'un Dımaşk'ta Memluklerle olan savaşında tahrip olmuş ve sonrasında tamir edilmiştir. Tövbe Cami Fransız işgaline kadar sağlam kalmış, Fransız işgali sırasında ise kısmen yıkılarak 1987 tarihine kadar harap vaziyette kalmıştır. 1987 yılına gelindiğinde Suriye Devleti tarafından aslına uygun inşa edilerek muhafaza altına alınmıştır. 2011 Suriye iç savaşında pek fazla etkilenmemiş ve günümüzde faaliyetlerine devam etmektedir.⁷⁵

Sonuç

El-Eşref'in El-Cezire ve Anadolu'da hâkimiyeti buhranlı geçtiğinden yeteri kadar imar faaliyetlerinde bulunamamıştır. Buna karşın Dımaşk'taki hükümranlılığı süresinde imar ve inşa faaliyetleri açısından oldukça verimli olmuş ve pek çok eser inşa edilmesine önayak olmuştur.

Eyyubiler Şam'da kendi yüksek hâkimiyetlerini kabul ettirmenin yolunu aramışlardır. Bu bakımdan Zengiler dönemindeki mimari ve kültürel gelişmeler Eyyubiler döneminde de devam etmiştir. Eyyubiler Zengiler'den sonra yeni cami ve medrese gibi dini yapılar inşa ederek vakıf kurmuşlar, Emeviler'den kalan yapıları da restore etmişlerdir. Eyyubiler önceki mirası çok iyi değerlendirmişler ve şehirde bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Eyyubilerin tarih sahnesinde oldukları XIII. yüzyıl Şam'da sur inşa etmek, yol yapmak ve fuhuş mekânlarını kapatmak gibi dini ve siyasi amaçları bir tutmaya gayret göstermişlerdir.

Zengiler gibi Eyyubiler de konumlarını sağlamlaştırmak ve ulema nezdinde kabul görmenin pek çok yolunu aradılar. Bu politikayla yöneticiler konumlarını sağlamlaştırmışlardır. Eyyubi meliki el-Eşref söz konusu meşruiyeti sağlamak amacıyla Şam ve El-Cezire'de pek çok inşa ve imar faaliyetlerinin yanı sıra sembolik yönü güçlü kutsallarla ilgilenererek halk ve ulema nezdinde yüksek bir yer edinmeyi başardılar. El-Eşref'in bu anlamdaki en önemli hamlesi Hz. Muhammed'e ait nali satın alması olmuştur.

⁷⁴Zehebi, *a.g.e.*, c. LII, s. 88; İbn Kesir, *a.g.e.*, c. XIV, s. 10

⁷⁵Not: Eser 1173 yılında minareleri depremde yıkılmıştır. Ayrıca 1931 tarihinde bazı restorasyonlar geçirmiştir. Bkz., Ekrem el-Alebi, *Hutatu Dımaşk*, s. 318-319.

Resim 1. Tövbe Cami; avludan görüntüm⁷⁶.

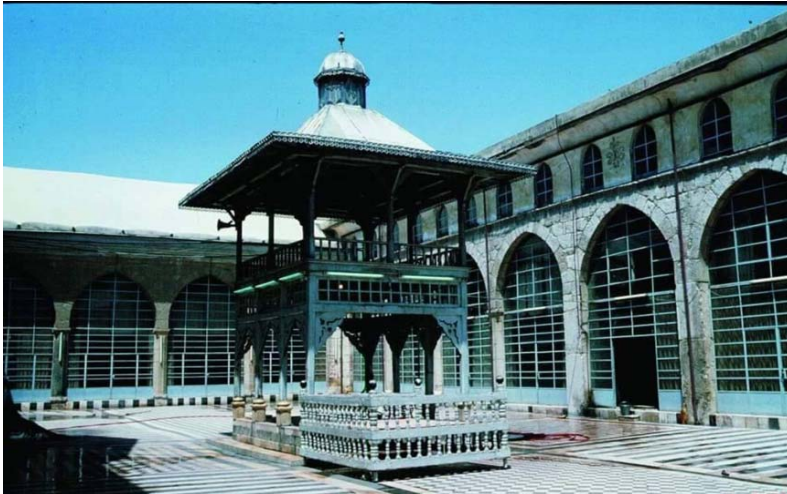
Resim 2. Tövbe Cami Camii Avlu ve Şadırvanı⁷⁷.

⁷⁶ Hala Qasqas, *Camiu't-Tevebe, Nazarâtıfı'T-Tıbbe'l-Edebe'e'l-İslam*, (Fotoğraf 2016) Erişim 19.11.19, <http://drkweider.unityworld.de>

⁷⁷Qasqas, *Camiu't-Tevebe*,(2016)

Resim 3. Töve Camiinin minber ve mihrabı⁷⁸.

Resim 4. Töve Camii revakları⁷⁹.

Kaynaklar

Albanî, M. N., "Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref" *Mecelletü'l-hikme*, sy. 3 [1415/1994], London s. 215-247.

Alebî, E. H., (1979). *Hutatu Dimaşk*, Şam.

Algül, A., (2016). "İzzüddin b. Abdüsselâm'ın Hayatı ve İlmî Şahsiyeti", *EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler*, cilt, XX, sayı, 67, s. 51.

⁷⁸Qasqas, *Camiu't-Teve*,(2016)

⁷⁹Qasqas, *Camiu't-Teve*,(2016)

- Altıntaş, R., (1999). "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas.
- Arpa, A., (2010). "İzzüddin b. Abdusselam ve Kur'an Çalışmaları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, s. 18.
- Arslan, A., (2017). "Mukaddimetü İbni's-Salâh İsimli Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, sayı: 5, s. 2460
- Askalanî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, (1969). *İnbâü'l-Ğamr bi ebnâi'l-Umr*, thk. H. Habeşî, Mısır.
- Atan, A. H., (2011). "Daru'l-Hadislerin Ortaya Çıkışı ve Hadis Öğretimine Katkısı", *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, Çankırı, s. 113.
- Bağcı, M. H., (2001). "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu*, yayın yılı 2003, s. 549.
- Balî, Kamil el-Halebî, (1991). *Nehrü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, tsh. Mahmud Fahurî, Şevki Şa's Dımaşk.
- Bederân, Abdülkadir b. Ahmed b. Mustafa Dumi Abdülkadir, (1985). *Münâdemetü'l-Atlâl ve Müsâmeretü'l-Hayâl*, Beyrut.
- Bedri, Ebü'l-Beka Takıyyüddin Ebu Bekr b. Abdullah b. Muhammed el-Bedri ed-Dımaşki el-Vefai, (1980). *Nüzhetü'l-Enâm fî mehâsini's-Şâm*, Beyrut.
- Büstânî, Butrus b. Bûlus, Dâ'iretü'l-maâ'rif c. XXIX, s. 9246.
- Chamberlain, M. (2004). *Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik-Şam 1190-1350*, trc. Büşra Kaya, İstanbul.
- Cihangir, M., (2000). "İz b. Abdüsselâm'ın İtikadî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 4, s. 83.
- Demir, A., (2011). "Eyyubiler'in Ahlat Valilerinden Hüsameddin Ali B. Hammad (1224-1229)", *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-11 Haziran 2010 - Erciş*, s. 166.
- Dımaşkî, İbn Asâkir, (1406). *Kitabü'l-Erbeîn*, thk. M. Mutî', Dımaşk.
- Eyyûbî, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Alî b. Mahmûd, (1325). *Târîhu Muhtasarü'd-Devele*, Kahire.
- Gazûlî, A. (1299). *Metâli'u'l-büdûr*, Kahire.
- Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, (1995). *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut.

- Hamevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, (2001). *el-Misbahü'l-Münîr*, Lübnan.
- Hamevî, M. (----). *Târîhü'l-Mansûrî*, thk. Ebülabd Dudu, Dimaşk.
- İbnAsâkir, Ebü Mansûr Fahrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasen, (1406). *Kitâbü'l-Erba'în fî menâkibi ümmihâtî'l-mü'minîn* thk. M. Mutî', Dimaşk.
- İbn Ebî Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım, (1995). *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-etibbâ*. thk. N. Rıza, Beyrut.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, (1977). *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, (1939). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, (1997). *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ö. Tedmûrî, Beyrut.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, (1976). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. M. Abdülvahid, Beyrut.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, (1993). *Tabakatü'l-Fukahâi's-Şâfiyyîn*, thk. Ömer Hâşim, Muhammed Azeb.
- İbn Tagribirdi, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf, (1972). *en-Nücûmü'z-Zâhire fî mü'lûki Mısr ve'l-Kahire*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Kahire.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî, (----). *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, (1950). *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, ed. Krenkow, Haydarabad.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, (1992). *Târîhu Muhtasarü'd-Düvel*, Thk. Antun s. El-Yesûgî, Beyrut.
- İbnü'n-Neccar, Ebü Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh, (1997). *Zeylû Tarih-i Bağdad*, thk. M. Ata, Beyrut.
- İbnü's-Sai, Ebü Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin, (2001). *Unvânü't-Tevârih*, thk. A. Ahmed, Dimaşk.
- İbnü'l-İmad, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab*, thk. (1986). Abdülkadir Arnaut, Beyrut.
- Kaya, Ö., (2004). "el-Melikü'l-Eşref Mûsa" TDV DİA C. XXIX, s. 64-65

- Kaya, Ö., (2000). *Eyyubi Devleti Meliklerinden el-Eşref Muzaffereddin Musa Döneminin Siyasi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Kürd A. M., (1983). *Hıtatü's-Şâm*, Dımaşk.
- Kütübî, Salâhuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmeded-Dârani, (1983). *Füvâtü'l-Vefeyât*, Beyrut.
- Qasqas, H., (2016). *Camiu't-Tevbe, Nazarât fi'T-Tıb ve'l-Edeb ve'l-İslam*, (Fotoğraf 2016) Erişim 19.11.19, <http://drkweider.unityworld.de>
- Makdîsî, Ebu Şâme, (1974). *ez-Zeylale'r-raozateyn*, thk. M. Z. Kevseri Beyrut.
- Makdisi, G., (2004). *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, İstanbul.
- Mekkî, A., (1998). *Simtu'n-Nücûm*, Beyrut.
- Müellif M., (1962). *Hudûdü'l-Alem*, nşr. Sütude, Tahran.
- Nuaymî, Ebü'l-Mefahir Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer, (1990). *ed-Dâris fi Târihi Medâris*, thk. İ. Şemseddin, Beyrut.
- Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed, (1423). *Nihâyetü'l-Ereb fi fînûni'l-edeb*, Kahire.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, (1979). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, haz. R. Abdüttevâb, Wiesbaden.
- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh, (2000). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. A. Arnaut, T. Mustafa, Beyrut.
- Sallâbî, A. M. (2009). *el-Moğol beyne'l-İntişâr ve'l-İnkisâr*, Mısır.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi, (1413). *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. M. Tanahî, M. Hulv.
- Şeşen, R., (1983). *Selahaddin devrinde Eyyubiler Devleti : (Hicri 569 - 589 / Miladi 1174 - 1193)*, İstanbul.
- Tenûhî, Ebû Ali el-Kadi Muhassin b. Ali b. Muhammed, (1930). *Neşvârü'l-Muhadara ve ahbârü'l-müzâkere*, Dımaşk.
- Vasitî, Necmeddin, (2004). *el-Kenz fi kırâati'l-uşr*, thk. Halid el-Meşhedânî, Kahire.
- Yafî, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemani, (1997). *Mir'âtü'l-Cenân ve ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zaman*, thş. Halil Mansûr, Beyrût.
- Yunînî, Ali b. Muhammed, (1992). *Zeylû Mirâtü'z-Zaman*, Kahire.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (1985). *el-İber fi haberi men gaber*, thk. Ebu Hacer Zağlul, Beyrut.

Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (2003). *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşar Maruf, Kahire.

Zehebi, (1993). *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Ö. Abdüsselam, Beyrut.

Zeyyat, A. H.; Abdülkadir, H., Neccâr, M. A., (1960). *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Kahire.

Ziriklî, H., (2002). *el-A'lâm*, Beyrut.

Ziya, H., (1934). *Türk Tefekkürü*, İstanbul.

Web Sayfası:

https://www.naseemalsham.com/ar/Pages.php?page=readTourism&pg_id=92
16 (Erişim tarihi: 1 Kasım 2019)